

UDK 821.163.4-1:398(497.16)

Pregledni rad

Vladimir VOJINOVIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

vladimir.vojinovic@fcjk.me

NOVO ČITANJE CRNOGORSKE USMENE PROZE

Autor je u radu iznio aspekte prevrednovanja crnogorskih usmenih proznih formi. Polazeći od rezultata ranijih sondaža crnogorske usmene proze, koje su obavljali Radoje Radojević, Danilo Radojević, Radosav Medenica i Niko S. Martinović, autor rada akcentovao je značaj daljega izučavanja produkata usmenoga stvaralaštva i značaj njihova rasvjetljavanja u duhu savremene teorijske vizure i savremenih književnokritičkih metoda. U radu je izvedena teza o marginalizaciji dostignuća prethodnih istraživača u oblasti afirmisanja i interpretiranja formi crnogorskih usmenih proznih formi kao posljedice procesa opstruiranja uspostave crnogorskoga nacionalnog identiteta.

Ključne riječi: *crnogorska usmena književnost, usmena proza, klasifikacija, jednostavni oblici, antologije*

I. Konstituisanje nacije kao uslov opstanka

Čini se u najmanju ruku anahronim govoriti o nacionalnome osvješćivanju u trećemu milenijumu. U eri kada već kreću teze o novome stadijumu planete, tj. u vrijeme kad je globalna mreža uspjela da poveže naše centralne nervne sisteme na bezbroj načina. U dokumentarcima nazvanim po imenu britanskoga kosmologa Hokinga saopšteno je da će se naša civilizacija jednoga dana pitati kako su se to i kada tačno pojedinačni centralni nervni sistemi prvi put uvezali u jedan veliki, globalni mozak. Ko zna, možda je čovjek uistinu tek nekakav molekul primitivnoga organizma koji će se tek za desetak milenijuma razviti u punoj mjeri i zavladati međugalaktičkim prostorima? No, dok to s galaksijama ne riješimo, valja nam izmisliti par tisuća lijekova i vakcina, spasiti ozon, pogasiti ratna žarišta, očistiti planetu od oružja za masovna uništenja, etc, etc. Riječju – opstati.

Priča o nastanku nacija prilično je povezana s pričama o opstanku. Zato se nacija doima kao sinhronijsko-dijahronijska kategorija, puna tvar i mjerna jedinica globalnoga vremena, onoga koje se ne tiče samo jedne epohe ili jedne

vremenske zone, nego cijeloga razvoja čovječanstva i svih tačaka na planeti. Formiranjem nacija čovječanstvo je okrenulo veliki kosmički sat za još jedan krug. Tada, otprilike u 12. vijeku naše ere, ljudska rasa uspjela je da se otrgne od okova jednoga vida života i stvori okolnosti za razvitak nauka koje su nas dovele tu gdje smo danas.

Dakako, svemu tome prethodio je veliki proces udaljavanja od jezičke konvencije. Od pisama nerazumljivih nepismenome puku, a koja su imala konkretni cilj – jačati i učvršćivati uticaj religija. Zbog toga se srednji vijek i doima kao vrijeme suspenzije mašte i ukidanja mogućnosti slobodnoga mišljenja. Sve to je, čini nam se, najbolje razumio vladar srednjovjekovnoga carstva pod kojim je Evropa, makar na kratko, bila jedna cjelina. Hoteći da se oslobodi crkvenih uticaja, Karlo Veliki pokrenuo je inicijativu izrade pravopisa njemačkoga jezika koji bi se približio narodnim govorima, izrade rječnika, gramatike, osnivanja naučne akademije, i to upravo uz pomoć pučkih, narodnih formi. Vrijeme je to kada se po teritorijama današnje Evropske unije, u zemljama koje su počele da skiciraju nacije, javljaju prvi zapisi velikih nacionalnih epova, negdje vijek prije, negdje vijek kasnije. Narodni, vjesnici nacija, maštali su o boljim svjetovima i tkali *Beovulfa*, *Ep o Nibelunzima*, *Kalevalu*, *Pjesmu o Rolandu*, *Pjesmu o Sidu*, *Pjesmu o pohodu Igorevu*. Nerijetko, pojava tih epova značila je istovremeno i pojavu prvih iskri nacionalnih jezika, označila je početni stadijum formiranja nacija. Zato su ta ostvarenja uvijek na udaru onda kad se želi problematizovati bilo koje od pitanja iz oblasti nacionalnih jezika ili nacionalnih kultura. Šetimo se samo s koliko je energije Roman Jakobson polemisao i dokazivao da je *Pjesma o pohodu Igorevu* jeste nastala oko XII vijeka, pobijajući time tezu po tezu svih onih koji su tvrdili da je taj spjev falsifikat Aleksandra Ivanoviča Musina Puškina, koga su optuživali da je iz čisto političkih razloga posegnuo za falsifikovanjem. Čini se, takođe, da niko ovim i sličnim temama nije bio inficiran kao evropski romantičari, koji su, razumije se, bili rukovođeni i političkim tendencijama a ne samo estetskim kriterijumima pri čitanju i obradi folklorističke građe. I upravo su romantičarske inicijative bile te koje su napijale balkanske intelektualce idejama o značaju jačanja nacionalne svijesti i ulozi usmene književnosti u tome procesu. Ali, za razliku od sredina u kojima su u eri romantizma te ideje doživljavale prevrednovanje, ili „ponovno čitanje“, na prostorima Balkana procesi sistemskoga oslobađanja jezika uz pomoć formi usmene i pisane književnosti i prijevode biblijskih tekstova sa staroslovenskoga na *narodni jezik*, stali su se javljati tek u prvoj polovini 19. vijeka.

II. O ulozi folklorista u formiranju nacije

Vuk Stefanović Karadžić je, dakako, ponajviše doprinio svim tim procesima. Balkanski folklorist i reformator jezika znao je da su i južnoslovenski narodi sve vrijeme, pa i mnogo prije XII vijeka, osjećali što i komšije iz središta evropskoga kontinenta i da su te svoje osjećaje takođe čuvali u pjesmama i pričama, i kako-tako dočekali XIX vijek i trenutak da u njihove zemunice zađe neko koga sve to zanima. Vuk je, kao što znamo, štampao knjige koje nijesu bile ispunjene mrtvim slovima. Njegove knjige su zbirke živih riječi naroda što su bili na nišanu i jedne i druge i treće sile, naroda koji su pokušavali da se uvežu u veći sistem i iskorače iz okova srednjega vijeka. Otud ne treba da čude ni posljedice interpretacija Vukovih uradaka, sadržane u ovim stavovima: a) Vuk je nametao austrijske želje srpskoj kulturi i odvajao je od ruskih uticaja i b) *Srbi* (su) *svi i svuda*. Zapravo, za tu dijalektiku misli o Vukovu doprinosu jezičkoj reformi zaslužni su pravoslavni oci, koji su, nakon neuspjelih anatemijskih napada na folkloristu, došli do zaključka da je jezik koji je Vuk stvorio (osluškujući narodne govore) svrsishodnije proglasiti svetim. Tim aktom je jezik ponovo istrgnut iz ruku naroda, „autorizovan“ i, bar za kratko, izmaknut od naučnoga fokusa. Istovremeno, to je značilo da je smanjen rizik od artukulacije različitih nacionalnih osjećanja i standardizovanja različitih nacionalnih jezika. Crkva je, dakle, mnogo prije slavistike razumjela da jezici *nipošto nijesu mogli nastati kao narodni i nacionalni jezici izvanj država, naroda i nacija kao njihovijeh tvoraca i predstavnika*.¹

Karadžić je više puta dolazio u Crnu Goru. *Teško bi bilo reći jesu li Vukovi česti dolasci u Crnu Goru više bili motivisani usmenom književnosti ili politikom kojoj je služio*,² ali nije teško zaključiti da je radom na sakupljanju i afirmaciji crnogorskih usmenih pjesama i pripovjedaka doprinio, makar posredno, i definisanju crnogorske nacije. Upravo je Vuk u Crnoj Gori pokrenuo proces koji je prepoznat kao put do pronalaska odgovora na pitanje o nacionalnome jeziku i naciji. A nije novina da je upravo Vuk prvi upotrijebio sintagmem *crnogorski jezik*.³

No, za nas je za ovu priliku od posebne važnosti podatak da se taj balkanski folklorist zanimao i za crnogorsku usmenu prozu. U knjizi *Srpske*

¹ Vojislav P. Nikčević, „Vukov model standardnog jezika u teoriji i praksi“, u: *Vuk Karadžić i Crnogorci* (zbornik radova), Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005, str. 25.

² Novak Kilibarda, „O današnjim pristupima Vuku Karadžiću“, u: *Vuk Karadžić i Crnogorci* (zbornik radova), Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005, str. 54.

³ Vojislav Nikčević, *Crnogorski jezik II*, Matica crnogorska, Cetinje, 1997, str. 375. (Videti i: Vuk Stef. Karadžić, *Etnografski spisi o Crnoj Gori*, Prosveta – Nolit, Beograd, 1985, str. 273.)

narodne pripovijetke objavio je po jednu bajku i basnu koje mu je saopštio Tešan Podrugović, četiri pripovijetke koje mu je poslao Vuk Popović i petnaest pripovjedaka koje mu je poslao Vuk Vrčević. To je pokrenulo lavinu interesovanja za crnogorsku usmenu prozu ondašnjih i kasnijih folklorista i antologičara. Brojni književnici i naučnici u periodima vladavina Petra II, Danila I i Nikole I Petrovića Njegoša (među kojima i izvanjci Simo Milutinović Sarajlija i Pavle Apolonović Rovinski) dali su doprinose sakupljanju i čuvanju crnogorske usmene proze. Mnogi od njih su od naroda prikupljenu proznu građu objavljivali u crnogorskoj periodici, kao obavezni prilog listova, u posebnim rubrikama, jer je jedno glasilo u tim vremenima bilo nezamislivo bez sličnoga sadržaja. S praksom prikupljanja i objavljivanja crnogorske usmene proze nastavilo se i nakon propasti dinastije Petrović, u periodu između dva svjetska rata. U to vrijeme najaktivniji folkloristi bili su Mićun Pavićević i Stojan Cerović, koji su objavili i brojne knjige s crnogorskom usmenom prozom. Nakon Drugoga svjetskog rata doprinose u očuvanju crnogorske usmene prozne baštine dali su Joksir Radović, Radosav Medenica, Niko S. Martinović, Radoje Radojević, Danilo Radojević, Obrad Višnjić, Vukale Đerković, Jovan Čadenović, Nikola P. Rajković, Boro Vujačić, Janko Vujisić i Pavle Đonović.

Prva ozbiljnija sistematizacija folklorističke građe i odabir reprezentativnih uzoraka pojedinih crnogorskih proznih vrsta, u skladu s izvjesnim estetskim načelima i onovremenim književnokritičkim metodama, obavljani su šezdesetih i sedamdesetih godina prošloga vijeka. To je vrijeme kada (1962) u Antverpenu s radom počinje i *Internacionalno društvo za proučavanje narodnih pripovjedaka*, i kada jugoslovenska predstavnica u tome tijelu, Maja Bošković-Stulli, zagovara tezu da narodne pripovijetke, bez obzira na svoje međunarodne sižee i motive, *nose na sebi pečat nacije koja ih pripovijeda*.⁴ Te prve ozbiljnije sistematizacije i antologijski pristupi pojedinim vrstama crnogorske usmene proze rezultirali su uspostavljanjem manje ili više održive nomenklature, uočavanjem nekih posebnosti vrsta crnogorske usmene proze i detektovanjem sličnosti pojedinih crnogorskih usmenih proza s usmenim prozama drugih nacionalnih književnosti. U tome smislu najveći doprinos naučnome tretmanu usmene prozne građe dala su dva crnogorska naučnika, braća Radoje i Danilo Radojević, koji su, sarađujući s titografskim Grafičkim zavodom i NIO Pobjeda uspjeli da izopšte crnogorsku usmenu proznu građu iz korpusa drugih nacionalnih književnosti. Odbacujući pozitivističke modele obrade teksta i oslanjajući se na formalističke premise i filološke kriterijume,

⁴ Maja Bošković-Stulli, „Regionalne razlike među narodnim pripovijetkama“, u: *Narodna umjetnost* (Zagreb), 7/1970, str. 1, 3.

Radojevići su trasirali temelje budućim, strukturalističkim ili poststrukturalističkim pristupima a u njihovoj nomenklaturi i interpretativnoj, književnokritičkoj obradi, crnogorska usmena proza prvi put dobila je mjesto koje joj po svemu pripada. Zahvaljujući tome što su Radojevići uspjeli da svaki pojedinačni umjetnički uspio usmeni uradak otrgnu od „priređivačkih“ postupaka kojim su ih prethodni antologičari gurali u tuđe književne korpuse, prije svega intervenišući nad jezikom i stilom „originala“, bajke, basne, legende i priče postale su stubovi-temelji budućega procesa standardizacije crnogorskoga jezika.

Od tih aktivnosti braće Radojević do danas prošlo je skoro pola vijeka a za to vrijeme crnogorske usmene proze uglavnom su samo preštampane. Svijet se u međuvremenu upoznao s brojnim teorijskim tezama o naraciji. Prije svih sa strukturalističkim, naratološkim, odnosno poststrukturalističkim, koje su prihvatane ili odbacivane. Uporedo s tim, u južnoslovenskim naučnim i stručnim krugovima odvijao se i proces prihvatanja teorije iznikle iz rješavanja i rješenja homerskoga pitanja, odnosno razumijevanja pojedinačnih usmenih pjesama i kao autorskih produkata a ne samo zaostavštine cijeloga kolektiva. To je, između ostaloga, rezultiralo zastarijevanjem pojedinih nomenklatura usmene poezije i udaljavanjem od principa svrstavanja pjesama u motivsko-tematske cjeline, ili cikluse, jer postalo je jasno da je nemoguće svrstati dvije pjesme u istu podvrstu ili ciklus ukoliko se one dotiču tek iste teme ili jednoga sličnog motiva a da pritom ne raspolažu i većim brojem istovjetnih ili sličnih elemenata struktura zahvaljujući kojima bi se moglo govoriti o ujednačenosti estetskih kvaliteta. Izolovano posmatranje pojedinačnih proizvoda usmene književnosti kao autohtonih proizvoda rezultiralo je i uočavanjem poetičkih karakteristika pojedinih pjesnika-pjevača. Zato je savremena montenegrizika, na primjer, taj proces indukovala kroz pristup pjesnicima-pjevačima kao autorima, o čemu najbolje govori i objavljivanje pjesama Starca Milije⁵ i Tešana Podrugovića⁶ u zasebnim monografskim publikacijama i s njihovim imenima kao imenima autora.

Tako je s usmenom poezijom. Ostalo je, međutim, da se vidi da li je slične metode moguće primijeniti pri obradi crnogorske usmene proze. Zbog toga nam valja preispitati ranije pristupe toj građi.

⁵ Starac Milija, *Pjesme*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.

⁶ Tešan Podrugović, *Pjesme*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.

III. O legendama

Sve aktivnosti na sakupljanju, odabiru i klasifikaciji crnogorskih legendi, bajki, basni i priča, Radoje Radojević utemeljio je tezom da su nastanak i geneza tih usmenih proznih formi u crnogorskoj književnosti proizvod preplitanja praslovenskih, paganskih, antičkih grčkih i antičkih rimskih s kasnijim hrišćanskim i otomanskim kulturnim tekovinama. Jasno je onda zašto *crnogorska fantastika ima mnogo specifičnih crta, izraženih u posebnim mitskim predstavama ili u osobenim karakteristikama opštepoznatih predstava i vjerovanja*.⁷ Naime, Radojević podseća na istraživanja Rista Kovijanića i M. S. Drinova koji su govorili o tome da su na crnogorskome primorju postojale stare grčke naseobine, u kojima su nastajale legende o postanku gradova (Kotora, Budve i Ulcinja) te da su te i druge legende njegovali i romanizovani Iliri a potom i doseljenička slovenska plemena, i tome korpusu pridodavali legende o Teuti, o caru Dioklecijanu, tj. Dukljanu i druge. Zato je danas, usljed spajanja mitoloških elemenata, kultova, vjerovanja, običaja i tradicija, *teško govoriti o tome koliko u crnogorskim legendama, bajkama, vjerovanjima, u narodnoj fantastici uopšte, ima elemenata prvobitno slovenskih, a koliko ilirskih, odnosno romanskih ili drugih*.⁸

To je bila istorijska osnova Radojevićeva proučavanja legende. Za teorijsku osnovu on je pronašao uporište u stavu da je riječ o jednome od najstarijih oblika usmene književnosti, po fantastičnim sadržajima vrlo sličnome bajci, a tijesno povezanome s mitom. Upravo Radojević koristi termin *fantastika* kao zajednički imenitelj ili sinonim za legendu i bajku. On takođe tvrdi da *uz legende idu i tvorevine koje ne spadaju u fantastiku, ali se njihovi sadržaji ne zasnivaju na istorijskim činjenicama, ili su te činjenice izmijenjene i pomjerene u tolikom obimu, da su dobile karakter legende. Odsustvo natprirodnih sila u njima čini da djeluju realnije. (...) Često su vezane za poznate junake i druge znamenite ličnosti, za tradicije o postanku bratstava, plemena, naselja i gradova, za nastanak toponima i prezimena, za porijeklo pravnih i drugih načela i običaja itd.*⁹

Prema jednoj teorijskoj tezi (pa i prema međunarodnoj klasifikaciji narodnih proznih vrsta) koja je bila aktuelna u periodu nakon Drugoga svjetskog rata, legendarna priča, ili legendarna pripovijetka, posmatrana je kao foklorizovani oblik apokrifa i srednjovjekovnih žitija. Dakle, posmatrana je kao oblik koji je prije svega bio usmjeren na uspostavu kulta jedne svetačke

⁷ *Vilina gora: antologija crnogorskih legendi (priređio Radoje Radojević)*, Grafički zavod, Titograd, 1971, str. 21.

⁸ *Ibid*, str. 16.

⁹ *Ibid*, str. 31–32.

ličnosti u narodu, koji je u tu svrhu crpio argumentaciju iz domena fantastičnoga, čudesnog. Čudo je tretirano kao jedno od ključnih „oružja“ glavnih likova legendi i kao narativni dokaz da su ti likovi zasluživali status svetaca. Prema toj teorijskoj pretpostavci, forma legende sazdana je tako da *pretpostavlja vjerodostojnost kazivanja*, s tendencijom da se u nju vjeruje, dok se njena sličnost s bajkom ogleda ne toliko u fantastičnim motivima koliko u *višeepizodičnosti*.¹⁰ No, bitnije od svega vezanoga za tu teorijsku pretpostavku je izvor legende – pisani dokument, kao i stav da je sadržina toga dokumenta postala narodna, odnosno da je folklorizovana.

Da li je ova teza do kraja precizna i što onda podrazumijevati pod crnogorskom legendom?

Savo Vukmanović je, analizirajući predanja i legende durmitorskoga kraja, konstatovao da je upravo durmitorsko područje bogato narodnim pričama *kojih ima raznovrsnih, sa već poznatim motivima, samo sa nešto izmijenjenim i prerađenim sadržajem, i novih, najvjerovatnije lokalnog postanka*.¹¹ On dodaje da među tim narodnim pričama i narodna predanja i legende ima mnogo onih u kojima se govori o postanku izvjesnih mjesta i njihovih naziva, a u vezi s događajima i ličnostima po kojima su i dobili ime, kao i o izvjesnim čudesnim zbivanjima, o svecima i nekim čudesnim pojavama po kojima su nastali mnogi nazivi, te da ima i onih u kojima ima pomena i o duhovima, đavolima, vilama i krilatim konjima koji se pojavljuju i žive u visokim planinama i dubokim jezerima.

Nasvježiji teorijski opis crnogorske legende dao je Novak Kilibarda. On smatra da su legende nastale iz potrebe da se objasni neka pojava u prirodi, u ljudskome životu i u istoriji. *To je po pravilu kratka priča jednostavne kompozicije. Kako je istakao Vido Latković, objašnjenja u legendi su naivno fantastična, a kad raspolazu realističkim pojedinostima legende su uglavnom izmišljene. Čak i kad se veže za istorijsko predanje dokazi su prepušteni fantastici zato što su motivi legende pretežno internacionalnog smjera. Mogu se razlikovati dva vida legendi: jedne koje govore o mjestima i druge koje govore o licima, iako je vrlo česta pojava da su u istoj legendi spojena ta dva njezina vida*.¹²

Radojević je prikupio i za antologiju izabrao 130 legendi koje su zapisane u Crnoj Gori a objavljene u knjigama Vuka Karadžića, P. A. Rovinskog, Ilije Jelića, Milana Majznera, Ilije Zlatičanina, Maksima Šobajića, Tvrtka Ču-

¹⁰ *Rečnik književnih termina*, Nolit, Beograd, 1986, str. 391.

¹¹ Dr Savo Vukmanović, „Predanja i legende oblasti Durmitora“, u: *Rad XXII-og kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije na Žabljaku 1975. godine*, Cetinje, 1985, str. 24.

¹² Novak Kilibarda, *Istorija crnogorske književnosti I: usmena književnost*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 199.

belića, Rista Kovijanića i drugim, te u glasilima *Prosvjeta*, *Nova Zeta*, *Književni list*, *Bosanska vila*, *Srpski etnografski zbornik*, *Glasnik Etnografskoga muzeja na Cetinju*, *Nikšićke novine*, *Slobodna misao*, *Zapisi*, *Crnogorac*, *Južnoslovenski filolog*... Neke od legendi direktno su mu saopštili i pojedini kazivači.

Sljedeći njegov korak bila je klasifikacija legendi. Radojević se obavljajući taj posao susreo s izvjesnim poteškoćama, pa je posegnuo za preispitivanjem modela klasifikacije ranijih tumača usmene književnosti – Vuka Karadžića, Vuka Vrčevića, Novice Šaulića, Veselina Čajkanovića, Jaše Prodanovića, Vida Latkovića i Tvrтка Čubelića. U pogovoru antologije naglasio je da nijedan od tih modela klasifikacije nije do kraja precizan, pa ni oni koji su se oslanjali na *Aarne-Thompsonov* međunarodni indeks tipova, budući da u indeksu nema ni legendi ni skaski. *U legendama vlada takva isprepletenost motiva, strukturalno ugrađenih u razne teme i misao izraze, da je vrlo teško izvršiti podjelu na cikluse ili krugove koja bi zadovoljavala i motivski i strukturalistički princip. Ne prihvatajući ni grubu formalnu podjelu na 'legende o mjestima' i 'legende o ličnostima', u knjizi sam izvršio šire grupisanje legendi po srodnosti motiva, pri čemu sam vodio računa o strukturalnoj bliskosti.*¹³ Taj princip rezultirao je grupisanjem legendi u 16 kategorija, i to – u kategoriju o caru Dukljanu, o gradovima, o feudalnim vladarima, o svetiteljima i crkvama, o postanku stvari (životinja, prirodnih pojava i natprirodnih bića), o snazi i junaštvu, o ljubavi i ženidbi s vilama, o dobrim i zlim vilama, o lovcima, o kumstvu i kletvi, o čudesnim vodenim bićima i duhovima, o natprirodnim svojstvima ljudi, o đavolima, o skrivenom blagu, o raju i paklu i u kategoriju humorističkih legendi.

S obzirom na to da su teorijski dometi jugoslovenskih naučnika vremena u kome se pojavila Radojevićeva antologija bili projektovani ondašnjom teorijskom literaturom i priličnim kašnjenjem prijevoda dominantnih teorijskih tekstova iz razvijenih evropskih naučnih centara i kružoka, ne može se smatrati Radojevićevom omaškom diferenciranje *motiva* i *strukture* kao posebitih i nespojivih elemenata interpretacije. Ipak, pribjegavanje pomenu-tome principu klasifikacije rezultiralo je kategorizacijom koja je prvenstveno *tematska*, budući da je grupisala one legende koje su se bavile istim ili sličnim temama. Iz toga polazišta Radojević je stigao do zaključnoga stava o osobenostima crnogorske legende, ali uočene specifičnosti više se tiču odabira građe za umjetničku obradu nego samoga načina obrade. Radojević, recimo, zaključuje da crnogorske legende karakteriše pojava pojedinih likova koji se rijetko javljaju u legendama drugih nacionalnih književnosti, poput: lika cara

¹³ *Vilina gora*, str. 255.

Dukljana (čije ime je sinonim za Sotonu), likova zduvača ili vjedogonja (koji nijesu zli duhovi, već oni koji noću napuštaju ljudska obličja pa brane kuću, porodicu, bratstvo ili pleme od neprijateljskih duhova; otud se i kanonizovani crnogorski vladika, Petar I, u narodu posmatra kao zduvač), likova ungrevu (ljudi natprirodne fizičke snage)... Ne znači to i da je Radojević zanemario *način pripovijedanja*¹⁴ u legendama, ali se teško možemo oteti utisku da on nije bio i dominantni faktor pri klasifikaciji legendi.

Radojević je, međutim, ne samo na osnovu intuicije no ipak usputno, ukazao na to da su ljepota i sve posebnosti crnogorske legende sadržane u osobenome jeziku i stilu. Priređujući antologiju za štampu, uložio je veliki napor da se crnogorske legende vrte svome izvornom obličju, tj. da se očiste od *intervencija 'izvanjaca' i nekih Crnogoraca koji su htjeli da jezik legendi učine što više 'književnim'*. Primijetio je Radojević kako *ima više primjera da zapisivač, ili onaj koji prepričava legendu, potpuno ili djelimično zadržava izvorni oblik upravnoga govora, a u indirektnom govoru služi se 'svojim jezikom', iako je poznato da u usmenoj književnosti nema razlike između upravnog i indirektnog govora*.¹⁵ Zato je: a) mijenjao pojedine savremene lekseme autohtonim crnogorskim izrazima, b) prevodio s ruskoga jezika legende koje je zapisao Rovinski u duhu i obliku narodnoga pripovijedanja i c) zadržao jezik kazivača u legendama koje je sam zapisivao. Sve to, uprkos *neostvarljivosti uspješnoga vraćanja na izvorne oblike legendi koje su objavljene*, učinio je na tako temeljit način da je objavljene legende sasvim moguće podvrgnuti postrukturalističkim metodama obrade proznih tekstova.

IV. O bajkama

Kad je 1976. godine Radoje Radojević objavio knjigu *Vatra samotvora: antologija crnogorskih narodnih bajki*,¹⁶ postalo je jasno da je crnogorska usmena proza toliko rasprostranjena i prisutna u serijskim i monografskim publikacijama nastalim u periodu od druge polovine XIX vijeka do početka Drugoga svjetskog rata, da je pri prvom pogledu na pojedina ostvarenja vrlo teško razlučiti da li su one zaista proizvod usmenosti, ili svojevrсни književničko-podražavajući uradak. Radojević u predgovoru *Antologije* navodi da je njegov osnovni kriterijum odabira bajki bio književna vrijednost te proze, te

¹⁴ Radojević u predgovoru antologije uzgredno saopštava da legende afirmišu domišljatost, mudrost, duhovito pripovijedanje, te da je u njima *fabula tako koncipirana, radnja dramatičnija, ideja zgusnuta, da istakne ljudski um, hrabrost, domišljatost* (Vilina gora, str. 27).

¹⁵ Vilina gora, str. 256.

¹⁶ *Vatra samotvora: antologija crnogorskih narodnih bajki* (priredio Radoje Radojević), Grafički zavod, Titograd, 1976.

da je u skladu s tim načelom vodio računa, *koliko (...) je to bilo moguće*,¹⁷ o motivsko-tematskoj raznovrsnosti i zastupljenosti bajki raznih krajeva Crne Gore. Da bi taj izbor sačinio, pregledao je svu crnogorsku i drugu periodiku, od pojave Njegoševe *Grlice* do prvih decenija XX vijeka (*Prosvjeta*, *Luča*, *Nova Zeta*, *Književni list*) te veliki broj zbirki i drugih publikacija u kojima je objavljivana bajka (koju su zapisivali: Vuk Vrčević, Novica Šaulić, Ilija Zlatičanin, Luka Jovović, Jošo Ivanišević, Đuro Špadijer, Đoko Dragović, Stevan Dučić, Risto Popović, Miraš Đukić, Simo Mijović i drugi). U knjigu je uvrstio 57 bajki.

Pogledajmo najprije iz kojih je filozofskih teza i teorijskih premisa Radojević crpio snagu za formiranje svoga osnovnog načela za odabir bajki. U svome radu on je pošao od Marksove teze o mitovima kao prauzoru umjetnosti i od Hegelova stanovišta da je umjetničko posmatranje poniklo iz čuđenja. Otud se kao nužni nametnuo stav o bajkama (pa i crnogorskim) kao formama u kojima je izražen klasni karakter umjetnosti te koje *istorično pružaju sliku klasnih društvenih odnosa i nepravdi koje iz njih slijede*.¹⁸ Slikanje tih odnosa, koji korijen imaju u feudalnom društvu (što počiva na privatnoj svojini), dovodi do formiranja razlika među karakterima likova (predstavnicima klasa), ali i do projektovanja određenih situacija u koje junaci upadaju i zahvaljujući kojima prelaze granice svjetova (klasa). Te karakteristike bajke Radojević posmatra kao opšte karakteristike forme zastupljene u svim nacionalnim književnostima, ali on jasno podvlači da i crnogorska bajka, kao i bajke drugih nacionalnih književnosti, ima svoju posebnost, jer *ako je motiv ili siže možda i preuzet iz neke druge usmene književnosti, bajka opet ima specifičan umjetnički jezik duhovne nadgradnje naroda u kojem je nastala, koji se – pored ostalog – izražava i u drukčijim razrješenjima pojedinih tema i različitim tokovima sižea. U stvari, ovaj se problem javlja u dva vida: postojanje takozvanih varijanti u sklopu crnogorske usmene književnosti, i neke sličnosti sa bajkama drugih naroda. U oba slučaja bi bilo veoma teško i nesigurno etnološki utvrđivati primat nastanka 'prototipa' i određivati red ponavljanja 'varijanti'*.¹⁹

Evo što je Radojević primijetio i definisao kao specifičnost crnogorske bajke. Najprije, on je iznio stav da su na crnogorsku bajku najviše uticali antički grčki mitovi (preko antičkih grčkih kolonija koje su bile nastanjene na crnogorskome tlu). Zatim, u crnogorskim bajkama istovjetan je odnos prema „gornjem“ i „donjem svijetu“. U njima su, takođe, dominantni motivi izbavljenja i spašavanja od domaćega zla (lakomstvo, zavist zle žene, zle maćehe

¹⁷ Ibid, str. 394.

¹⁸ Ibid, str. 10.

¹⁹ Ibid, 13.

i sl.). Crnogorska bajka usmjerena je i na slikanje likova i predmeta iz života naroda a ne iz života viših slojeva (što je posljedica društvenoga uređenja Crne Gore kroz vjekove). Radojević navodi i to da je jedna od specifičnosti crnogorske bajke razvijeni scenski postupak, tj. uvođenje scene. I na koncu, u crnogorskim bajkama nerijetko se putem naratorskih komentara glorifikuju junaštvo i moral likova. Ovom spisku osobenosti *uvijek i isključivo fantastične, čudesne priče*,²⁰ valja dodati i jednu osobenost o kojoj je slovio Novak Kilibarda: *Kod junaka u bajkama, koji raspolažu natprirodnom snagom, nekih puta je vidljiva izrazita humoristička tendencija koja može da glavnog junaka pretvori u komičnu osobu*.²¹

Kad je konstatovao i pobrojao specifičnosti crnogorske bajke, Radojević je pristupio selekciji reprezentativnih bajki i njihovu grupisanju, i to na sljedeći način. On je pošao od stava da struktura bajke, njena sadržina i forma, *pruža otpor motivskoj (i svakoj drugoj – ako bi imala svrhe) klasifikaciji*.²² Iznoseći teze i nedoumice Vladimira Propa, *koji se opredjeljuje za klasifikaciju 'sa stanovišta strukture', i to prema funkciji junaka*, Radojević navodi da je i ovaj teoretičar uviđao da taj princip ne odgovara na sva žanrovska pitanja. Zato je, razmatrajući mogućnost klasifikacije crnogorskih bajki, Radojević uspostavio *nekoliko idejno-motivskih cjelina, uslovno uzetih, prema idejno-estetskim i etičko-socijalnim sadržajima koji poenti bajke daju osnovi motivski pečat. Gledajući na problem motiva u bajci kategorijalno (a tako bi valjalo gledati), morali bismo prihvatiti činjenicu da je i bajka stvarana po zakonima poetike, da su i u njoj umjetnički izražene moralne i socijalne ideje, ovaploćeni empirijsko-filozofski pogledi. (...) Dakle, gledajući na bajku kao na svaki drugi literarni čin (i pisani, razumije se), bez obzira na ove njene specifičnosti u etiologiji i morfologiji, u strukturi i u sredstvima umjetničkog izraza, smatram da ona — kad je stvarno to — u sebi nosi osnovnu ideju koja se umjetnički ovaploćuje kroz neki osnovni motiv. Zato sam i nastojao da rasporedom bajki u antologiji bar malo istaknem nekoliko motivskih cjelina, šire uzetih, bez određivanja ikakvih granica među njima. Ukoliko bi sam čitalac zapazio prelijevanje idejno-motivskih tokova u knjizi, onda bi to značilo da je od takvog postupka bilo makar neke koristi*.²³

²⁰ Na ovaj način Maša Bošković-Stulli objašnjava termin *bajka* (Maja Bošković-Stulli, „O terminologiji hrvatskosrpske narodne pripovijetke“, u: *Treći kongres folklorista Jugoslavije (zbornik radova)*, Cetinje, 1958).

²¹ Novak Kilibarda, *Istorija crnogorske književnosti I: usmena književnost*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 199.

²² *Vatra samotvora*, str. 395.

²³ Ibid, str. 396–397.

To su uglavnom i razlozi zbog kojih se u antologiji *Vatra samotvora* rame uz rame nalaze bajke neujednačene estetske vrijednosti, odnosno više i manje umjetnički uspjele bajke.²⁴ Od svega što je Radojević naveo kao argumentaciju za razvrstavanje crnogorske usmene bajke nama se čini najznačajnijom zapravo ona pomalo uzgredna Radojevićeva konstatacija da je i bajka stvarana po zakonima poetike. Samo ostaje da se vidi je li to poetika usmene književnosti u cjelini posmatrana, ili poetika individue, koja je nosilac i afirmator moralnih i socijalnih ideja. Čini se, na osnovu sprovedenoga grupisanja bajki prema sličnim motivima (i njihovim prelivanjima), da je Radojević na pola puta između individualnoga poetičkog i poetike kolektiva, ali da ipak krči put onome načelu da se sistematizacija bajke ne može precizno izvoditi iz fabule (na osnovu Propovih *funkcija* junaka, ili *aktanata* iz modela Alžirdasa Žilijena Grejmasa), već iz komunikacije, odnosno pripovjedačke konkretizacije. *Kazivači su, kao što su pokazala terenska istraživanja u zonama gdje se bajke još i danas živo pričaju (npr. Mađarska), u svom dnevnom radu iznimno osjetljivi na izvedbene okolnosti (...). Naslov jednoga novog zbornika (Görög-Karady 1990) koji ističe u prvi plan varijabilnost usmene književnosti – D'un conte... à l'autre. (Od jedne do druge priče) – upozorava na donedavna zaboravljenu činjenicu da nijedna bajka zapravo nema jednu, konačnu, valjanu inačicu te da u skladu s Lyotardovim analizama narativne pragmatike, u svakome okruženju pričanja mora nanovo distribuirati prava na statuse kazivača, junaka i slušatelja.*²⁵

Ovoj tezi idu u prilog terenska iskustva Maje Bošković-Stulli, koja je među crnogorskim iseljeničkim familijama u hrvatskome selu Peroj zabilježila crnogorsku varijantu usmene bajke koju je kazivač u izvornoj varijanti čuo na italijanskome jeziku.

Svaka buduća sistematizacija crnogorske usmene bajke zato mora poći od *pripovjedačke konkretizacije*, mora pri odabiru najuspjelijih primjeraka te forme usmene proze kao jedan od ključnih parametara obuhvatiti i identitet kazivača ili zapisivača iste, od čijih narativnih sklonosti i pripovjedačkih bravura nesumnjivo zavisi i njen umjetnički kvalitet. Osećao je to i Radojević. Zato je, kao i u slučaju priređivanja legendi, pročišćavao bajke od kasnijih redaktorskih i uredničkih natruha i činio napor da intervencijama u sferi jezika i stila bajkama vrati prvotno obličje, tj. da ih štampa u onoj jezičkoj i stilskoj formi kakvom su se bajke ukazale prvim zapisivačima.

²⁴ Primjer su bajke *Zlatokosići* i *I zlo se može okrenuti na dobro*, sa sličnim motivima, ali različitih estetskih vrijednosti.

²⁵ Vladimir Biti, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb, 2000, str. 31.

V. O basnama

Birajući proze za antologiju crnogorske basne,²⁶ Radoje Radojević je argumentima pojačao raniju tvrdnju o grčkim kolonijama na prostorima Crne Gore i ostacima antičke grčke rasprostrtim po kolektivnome crnogorskom nasljeđu. O tome saznajemo iz predgovora knjige, čiji je autor Danilo Radojević (koji je nastavio bratovljev posao u trenutku kad je Radoje Radojević tragično preminuo). Danilo Radojević je prelistao bratoljeve rukopise i pronašao zapis iz koga se jasno vidi da je Radoje Radojević izveo zaključak o nesumnjivome kulturološkom uticaju antičke Grčke na Crnu Goru. Glavni afirmator i eksponent toga uticaja je, prema Radoju Radojeviću, razvijena crnogorska usmena basna, jedna od ključnih osobenosti crnogorske usmene književnosti, po kojoj se naša književnost razlikovala od drugih književnosti naroda Jugoslavije, i po kojoj je slična albanskoj narodnoj književnosti.

Treba, međutim, videti šta je Radojević podrazumijevao pod pojmom *basna*, budući da u odgovaranju na to pitanje ni savremeni tumači usmene književnosti i teoretičari književnosti nijesu saglasni. Prema teorijskim tezama koje su bile aktuelne u vrijeme kad je Radojević pripremao antologiju crnogorske basne, riječ je o usmenoj proznoj formi koja pretpostavlja animistički i animalistički pogled na svijet te u kojoj dolazi do postovječivanja čovjeka s životinjom.²⁷ Tako i Novak Kilibarda za crnogorsku basnu tvrdi da ima dva smjera. *U jednim basnama prevlađuje realističko-humoristički pristup radnji, a u drugim, u kojima su takođe junaci životinje kao nosioci ljudskih osobina, akteri radnje su dati u suženoj, alegorijskoj funkciji. Kako izgleda, basne se već od davnih vremena nijesu bitnije mijenjale. Ostajale su jednolike po formi, a krug tema koje određuju je uzak i očevidno je da se on od davnina nije mijenjao. Poneki istraživači usmene proze razlikuju „basnu“ od „priče o životinjama“ po tome što se u stvaranju basne pošlo od priče o životinjama, ali je naglašavanjem alegorijskoga smisla istaknuta uočljiva izmjena. Ističe se i to da je basna po pravilu kraća od priče o životinjama koja sadrži više epizoda nego basna. Međutim, kad se uzme u obzir prihvaćeno mišljenje da je ta razlika izvršena u pisanoj književnosti a ne u usmenom predanju, treba za sve priče u kojima su akteri radnje životinje nazvati jednim imenom – basne.*²⁸

Sakupljajući građu za antologiju, Radoje Radojević je odabrao 95 basni iz ostavštine Vuka Vrševića, Novice Šaulića, P. A. Rovinskog (koje je sam preveo s ruskoga jezika), Stevana Dučića, Ilije Zlatičanina, Rista Popovića,

²⁶ *Kad je sve zborilo: crnogorske narodne basne (izbor Radoje Radojević),* NIO Pobjeda, Titograd, 1979.

²⁷ *Rječnik književnih termina*, str. 70.

²⁸ *Kad je sve zborilo*, str. 198.

Steva Zimonjića, Andrije Jovićevića, Vuka Karadžića i Sima Terića. Iako ga je smrt spriječila da kompletira studiju o odabranim basnama, na osnovu sadržine antologije i njegovih zapisa i ispisa kojima se služio njegov brat Danilo može se zaključiti da je i Radoje Radojević basnama smatrao sve priče u kojima su akteri radnje životinje. Pritom se mora naglasiti da je pravio razliku između basni i fantastičnih priča, odnosno bajki u kojima se javljaju životinje koje govore. Diferencijacija tih formi proizvod je analize strukture. *Pri izboru basana Radoje Radojević se držao estetskog kriterijuma. Tragao je za onim basnama, u kojima je anonimni stvaralac uspio da ostvari najduhovitiju situaciju, snažnu sliku i najprirodniji dijalog.*²⁹ Otuda, kao posljedica brižljivih sondaža, i stav o autohtonosti crnogorske usmene basne kao plodu *karakterističnih nijansiranja u govoru i jeziku kod personificiranja ljudskih osobina i društvenih odnosa.*³⁰ Osim toga, sve eventualne sličnosti crnogorske usmene basne s basnama drugih nacija, kao i obilje internacionalnih motiva, Radojević je posmatrao kao uticaje koji su *daleko manji nego što su neki autori formalistički tvrdili*. U crnogorskim basnama, tvrdio je Radojević, *odražen je način mišljenja i sistem moralnih vrijednosti Crnogoraca*, saopšten pripovjedačkom tehnikom *sveukupne crnogorske usmene proze.*³¹

U posljednjem stavu Radoja Radojevića krije se ključ autohtonosti ukupnoga crnogorskog usmenoga nasljeđa. Dakle, forme crnogorske usmene proze razlikuju se od formi i oblića usmenih proza drugih nacionalnih književnosti i po jeziku, ali, bitnije, po tehnikama pripovijedanja.

Kad je konkretno riječ o crnogorskoj basni, autohtonost se, prema Radojeviću, ogleda u različitosti sadržaja, poenti koja je suprotna od očekivane i uobičajene, u drugačijim razrješenjima narativnih situacija od onih koja se srijeću u sličnim basnama, i u, na koncu, izostanku moralne pouke na epiloškoj granici teksta. Radojević je pokazao i to da je onim basnama koje su sadržale moralnu pouku (a štampane su u glasilima ili monografskim publikacijama) *naravoučenje* naknadno dodato, jer izvorna varijanta crnogorske basne pouku krije u unutrašnjosti svoga organizma. Način pripovijedanja u crnogorskoj basni, bolje reći, je takav da je ukupan pripovjedački instrumentarij orijentisan prema pouci što se upravo zato eksplicitno ne izriče.

²⁹ Ibid, str. 231.

³⁰ Ibid, str. 47.

³¹ Ibid.

VI. O pričama

Ne može se kazati da je prilikom sačinjavanja izbora crnogorske usmene priče *Potopno vrijeme*³² napušten koncept klasifikacije usmene proze prema temama i motivima. I u toj se knjizi, kao i u prethodna tri izbora (antologijama legendi, bajki i basni) očituje nekoherentnost klasifikacijskoga koncepta koja je posljedica teorijskih neusaglašenosti vremena u kome su izbori sačinjeni. Sabirajući usmene humorističke, moralističke, istorijske priče (odnosno predanja), zabilježene u periodu od sredine XIX do prvih decenija XX vijeka – a objavljene u knjigama Vuka Karadžića, Vuka Vrševića, P. A. Rovinskog, Novice Šaulića, Stevana Dučića i u glasilima *Luča*, *Bosanska vila*, *Prosvjeta*, *Glas Crnogorca*, *Nova Zeta* i *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena* – i odabirajući 77 najuspjelijih za knjigu, Danilo Radojević³³ ih je, nastavljajući rad Radoja Radojevića, takođe razvrstao prema sličnosti zastupljenih i obrađenih motiva. Tako je sadržaj knjige *Potopno vrijeme* podijeljen u 11 tematsko-motivskih cjelina.

To, međutim, ne znači da se Radojević apsolutno oglušio o signale koji ukazuju na osobenu strukturu. O samim razlikama priče u odnosu na druge usmene prozne vrste on je proslavio u predgovoru knjige, naglašavajući da je put prikupljanja i odabira usmenih priča unekoliko komplikovaniji od puteva obrade bajki, basni i legendi, koje su se lakše *održavale u sjećanjima*. Osim toga, Radojević je akcentovao i crnogorski kult oratorstva, zahvaljujući kome je sačuvan izvjestan broj onih priča koje svjedoče o razvitku te forme usmene književnosti. U njima ima, primjećuje Radojević, elemenata drugih proznih vrsta, ali se po *svojim motivima i sredstvima umjetničkoga izraza*³⁴ *od njih odvajaju. Narodni stvaralac obrađivao je neobične situacije, koje imaju moralnu snagu, dramatičnost ili neku osobitu boju, što fabulu čuva od zaborava. (...) U jednom broju naših narodnih priča za fabulu su uzimani izvjesni psihološki trenuci, u kojima se plastično mogao pokazati detalj iz svakodnevnog života.*³⁵

Ipak, analiziranje motiva u pojedinim usmenim pričama nije povelu ka decidnom odgovoru na pitanja o posebnosti crnogorske usmene priče. Jedan od razloga za to iznio je i Radojević na samom početku studije (predgovora), primijetivši da je veliki broj motiva pozajmljen iz drugih nacionalnih književ-

³² *Potopno vrijeme: crnogorske narodne priče (izbor Radoje Radojević i Danilo Radojević)*, NIO Pobjeda, Titograd 1982.

³³ Radoje Radojević je započeo a Danilo Radojević nastavio sakupljanje i odabir najuspjelijih crnogorskih usmenih pripovjedaka.

³⁴ Ibid, str. 11.

³⁵ Ibid, str. 27–28.

nosti. *O sredstvima umjetničkoga izraza*, odnosno o načinima pripovijedanja, malo je rečeno. Međutim, bitna novina koju je Danilo Radojević donio, a koja se tiče našega nastojanja da sagledamo mogućnosti novoga čitanja cjelokupne crnogorske usmene proze, sadržana je u prilogu *Registar zapisivača narodnih priča*. Na kraju knjige Radojević je dao informacije o tome ko je koju priču zapisao. Smatrao je da je to vrijedno *za izučavanje razlika u umjetničkom domaćaju*.³⁶ Mi taj postupak posmatramo kao kamen temeljac procesa novoga čitanja crnogorske usmene proze.

VII. O anegdotama

Sakupljačkim i priređivačkim aktivnostima braće Radojević prethodio je rad Radosava Medenice, koji je uočio posebnosti najfrekventnijih usmenih proznih formi u crnogorskome kolektivu. U predgovoru antologije crnogorskih anegdota³⁷ Medenica je pretresao sociološku i književnoteorijsku argumentaciju koja govori o značaju usmene književnosti. Najprije je, posmatrajući anegdotu, uspio da izvede teze o toj formi usmene književnosti kao smjerokazu za pronalazak odgovora na pitanja o psihologiji kolektiva i mentalitetu Crnogoraca. Potom je naglasio da je za lakši hod *prosječnoga čitaoca* kroz kompleks izvjesnih osobenosti karaktera i mentaliteta Crnogoraca neophodno poznavanje podataka o socijalnim i političkim uslovima njihova života, tj. podataka o životnoj filozofiji i narodnim idealima. Medenica je pritom imao na umu udaljenost svoga vremena od onih epoha čiji život anegdote opisuju. No, time je ipak pokazao da je krajem šezdesetih prilično bio uticajan pozitivistički tretman umjetničke literature, te da se nijesu bile stekle povoljne okolnosti za posmatranje jedne usmene prozne forme kao narativa koji jeste svijet za sebe.

I Medenica je, međutim, posvetio pažnju crnogorskome kultu oratorstva i primijetio kako su u pričanju *Crnogorci veoma vješti*, odnosno da njihov razgovor *teče polako, tečno*, da *pričalac smišlja i bira izraze, ubacujući ponekad i uzrečice, očigledno dok nađe pogodan izraz da odjene svoju misao*.³⁸ On je zbog toga smatrao da tako zbijena, zgusnuta, kratka priča, odnosno anegdota više liči na dokument, no *ako se u njenom profilu jasno i plastično osjenči jedna ličnost i njen izraziti karakter, onda je sigurno po srijedi anegdota kao izvjestan umjetnički doživljaj, iako je ova vrsta narodnog stvaralaštva svakako primitivan književni rod*.³⁹ S ovim posljednjim Medeničinim stavom još bi

³⁶ Ibid, str. 271–272.

³⁷ *Crnogorske anegdote: antologija*, priredio Radosav Medenica, Grafički zavod, Titograd, 1967.

³⁸ Ibid, str. 35.

³⁹ Ibid, str. 47.

se dalo polemisati, jer anegdota apsolutno nije ni književni rod niti primitivan oblik, ali polemika s tim stavom je suvišna budući da ga je i sam Medenica opovrgao dalje u tekstu. Evo kako on dalje piše: *kratka priča, odnosno anegdota, ne zaodijeva, dakle, nikakav događaj kao takav, ona ga samo projicira u što kraćoj ali što oštrijoj i reljefnijoj slici; zahvata malo, ali duboko; često jednom crtom, jednom iskrom osvjetljava čovjeka i baca svjetlo na njegov ambijent.*⁴⁰ Iz ovih redova upravo se da naslutiti moć jedne usmene prozne forme i njena sposobnost da u haiku maniru s malo reljefnih, znakovitih riječi kaže mnogo.

Medenica navodi da anegdota nije imala tu sreću da bude proučavana onda kad je i krenulo interesovanje za narodno stvaralaštvo Južnih Slovena, te da je pravu ekspanziju interesovanja ta usmena prozna forma doživjela tek u prvoj polovini XX vijeka. Do momenta objavljivanja antologije Medenica je u monografskim i serijskim publikacijama crnogorske bibliografije detektovao prisustvo od 5.000 do 6.000 zabilježenih anegdota, od kojih je za antologiju probrao oko 350. Obavljajući taj veoma složeni posao, Medenica je zaključio da su anegdote *skinule izvjesnu maglovitu romantičarsku koprenu sa Crne Gore i Crnogoraca*, da su romantične gudure *ispunile realnim životom* i riješile ozbiljni nesporazum o takozvanom apsolutizmu i stezi vladavine posljednja tri Petrovića dinasta. Ovim je Medenica ukazao i na suštinu anegdote kao *zanimljive priče o nekoj istorijskoj ličnosti*,⁴¹ *kratke priče neobičnoga doživljaja, s duhovitom poentom i podvučenim osnovnim odlikama junakovoga lika*. Međutim, govoreći o *odrazu stvarnosti* u jednoj usmenoj proznoj formi, Medenica je ukazao i na dvije vrlo bitne činjenice koje su se ticale razvitka forme anegdote – na veliku popularnost anegdote između dva svjetska rata i na čin falsifikovanja, podmetanja književnih autorskih uradaka kao usmenih anegdota. Medenica o tome piše vrlo opsežno na nekolike stranice svoga predgovora. To su redovi puni ogorčenosti prema međuratnome folklorogu Mićunu Pavićeviću, koji je, nakon uspjeha u objavljivanju prve tri knjige crnogorskih anegdota, pristupio hiperproduciranju oponašajućih formi putem kojih je pokušavao da ostvari i neke skrivene političke ciljeve. Tu vrstu intencionalnoga ošetio je svojevremeno i Pero Slijepčević. *Čim naiđu na Petroviće*, zapisao je Slijepčević, *i naročito na kralja Nikolu, osetite u njima onu 'omladinsku' antipatiju. To je vrlo deplasirano u jednom materijalu kojega se tiče samo čista čovečnost iznad političke mode. Skoro svuda nadmudren, a najčešće sitan, kralj Nikola bi po ovim zbirkama izgledao manji od prosečnog Crnogorca*.

⁴⁰ Ibid, str. 48.

⁴¹ *Rečnik književnih termina*, str. 25.

*On to sigurno nije bio.*⁴² Medenica je u ocjeni takvih uradaka bio precizniji a prema Pavićeviću oštriji. *Primijećeno je, naime, da u knjigama Pavićevića, pored znatnog dijela veoma uspješnih anegdota i priča u pogledu sažetosti, reljefnosti lika i istorijske izvornosti, postoji i dosta veliki broj rđavih, koje ne kazuju gotovo ništa, a naročito dobar dio onih koje pokazuju očiglednu tendenciju i nose na sebi pečat hotimičnih prerađivanja, dotjerivanja, čak i falsifikovanja onoga što te priče i anegdote iznose.*⁴³

Dakle, i ovaj slučaj je pokazao da su forme usmene književnosti ne samo indikator postojanja nacije, već i veoma snažno sredstvo za ostvarenje društveno-političkih ciljeva. Upravo zato su i Slijepčević i Medenica ukazali na proces obespredmećivanja crnogorske anegdote i zloupotrebe te usmene forme od strane „napredne jugoslovenske omladine“, koja je između dva svjetska rata pokušala da ukine i narodno pamćenje, odnosno šecanje na slavnu prošlost posrnule crnogorske države. Kolika je, međutim, bila moć tih falsifikata svjedoči i Medeničina antologija. Ni Medenica, naime, antologiju nije potpuno pročistio od sličnih uradaka. U pojedinim anegdotama koje su objavljene u antologiji upravo je ošetrna ona intencija da se Petrovići *silu na sramotu* prikažu kao nedostojni vladarskih titula. Osim toga, prve stranice antologije donose i dugačke proze, koje dakako ne spadaju u anegdote, već im je mjesto u monografskim publikacijama koje objedinjavaju humorističke pripovijetke.

Pogledajmo onda što je to rukovodilo Medenicu da na ovaj način klasifikuje anegdote. Prilikom obrade građe Medenica se rukovodio dijahronijskim principom – da pruži što potpuniju sliku *kroz jedan dosta dug istorijski period*, da bi se stvari dale sagledati *u najkrupnijim koracima izvjesnoga istorijskog toka*, od najstarijeg doba ka savremenom. Potom, Medenica se trudio da odabere one anegdote koje ukazuju na crnogorski mentalitet i da kroz anegdotu budu zastupljeni svi krajevi Crne Gore. I na koncu, svu je građu rasporedio prema ključnim temama koje anegdote obrađuju, dok je u samim tekstovima intervenisao sažimanjem razvučenih segmenata strukture, trijebljenjem knjiških izraza, sređivanjem sintakse rečenice, stilizovanjem iskaza...

Medenica je u pogovoru antologije, navodeći stepen i količinu korekcija nad tekstovima, pobrojao imena zapisivača i priređivača zbirki anegdota (Ljubiša, Matavulj, Vrčević, Marko Miljanov, Pavićević, Stojan Cerović, Tunguz-Perović, J. Ivanišević, Lj. Nenadović, Šobajić, T. Đukić, M. Vujačić, D. Boričić, M. Vukićević, I. Zlatičanin, B. Marjanović i I. Peličić). Kad se tome doda podatak da je u predgovoru oštro napao Pavićevića za falsifiko-

⁴² Pero Slijepčević, „Anegdota kao umetničko delo“, u: *Narodna književnost*, Nolit, Beograd, 1972, str. 533.

⁴³ *Crnogorske anegdote*, str. 58.

vanje, onda je jasno da je pružio nove argumente onoj tezi o *individualnome poetičkom*, na kojoj počiva naš pokušaj da se pokrene proces novoga čitanja crnogorske usmene proze.

VIII. O sitnim proznim vrstama

Nepune dvije godine nakon pojavljivanja Medeničine antologije, titogradski Grafički zavod objavio je antologiju crnogorskih poslovice i izreka.⁴⁴ Priređivač Niko Simov Martinović načinio je izbor iz ogromnoga korpusa crnogorskih poslovice, izreka, blagoslova, kletvi i zakletvi kako bi pokazao po kojim su nepisanim zakonima živjela crnogorska plemena. Ovim stavom Martinović je ukazao na etičke, odnosno ideološke dimenzije i status ovih kratkih proznih formi među crnogorskim plemenima. Sublimacija višemilenijumskoga iskustva i napregnut jezički potencijal rezultirali su pojavom proznih oblika koji su, osim nepisanih pravila po kojemu su se sistemi upravljali, predstavljali ujedno i definicije brojnih prirodnih pojava, pojava u društvu i tipova ljudskih karaktera.

To je i razlog da je Martinović sistematizovao ove sitne prozne vrste koristeći metod *dva eminentna znalca Crne Gore, Valtazara Bogišića, jugoslovenskog naučnika, i Pavla Apolonovića Rovinskog, ruskog naučnika*,⁴⁵ razvrstao *po problemima na relaciji čovjek – zajednica – država*, dobivši veliki broj motivsko-tematskih cjelina u koje je svrstavao pojedine prozne vrste. Mana ovoga modela je u tome što su pri takvoj klasifikaciji potpuno zanemareni strukturalni obrasci tih usmenih proznih vrsta, zbog čega je izostalo razlikovanje elementarnih, teorijski uspostavljenih kategorija. Naime, iako je u podnaslovu knjige koristio pojmove *poslovice* i *izreka*, sadržaj antologije raspoređen je prema pojedinim tematskim i motivskim krugovima, u okviru kojih se javljaju *poslovice*, *blagoslovi*, *kletve* i *zakletve*. Izreke su izostale, bar u podnaslovima motivsko-tematskih cjelina, pa je ostalo nejasno da li je Martinović pojmove *poslovice* i *izreka* tretirao kao sinonime, odnosno kao izraze koje označavaju istu vrstu usmene proze, i ako jeste, zašto su se oba pojma našla u podnaslovu antologije. Moguće da ih i nije tako tretirao, ali ono što je evidentno je da su se u odjeljcima namijenjenim poslovicama našle i brojne izreke. A razlika među strukturama poslovice i izreka je više nego očigledna: prve su uglavnom konstruktivno složenije, oslanjaju se na pozicije dva ili više sintagmema, sačinjene su od prostoproširenih ili složenih rečenica, tj. od međuzavisnih segmenata koji funkcionišu po principu paralelizma, katkad s

⁴⁴ *Evandjelje po narodu: antologija crnogorskih poslovice i izreka (priređio Niko S. Martinović)*, Grafički zavod, Titograd, str. 1969.

⁴⁵ *Ibid*, str. 18.

kondicionalnim, uslovnim ustrojtstvom (ako, kad...) i kao takve predstavljaju definicije problema i pojava u društvu i među ljudima; druge su, pak jednostavniji oblici, najčešće su to dvočlani ili tročlani sintagmami, i kao takve su konkretni opisi stanja definisanih poslovicama, one su svojevrsni pečati na pojedinačne karaktere ili okolnosti, kojima se i okolnosti i karakteri podvode pod jednu od poslovičnih vrijednosti a njihova je uloga supstitucijalna, nerijetko i eufemizacijska – u krajnjem, izreka je svedena poslovica, i potvrda *istine* koja je obuhvaćena iskazom poslovice.

Utisak je ipak da Martinović nije razlikovao poslovice od izreka, kao i da nije bio posebno zaokupljen njihovom formom koliko sadržajem, kontekstualnim refleksima, znakovima i simbolima koji iz njih isijavaju. Njegovo angažovanje izostalo je i u pogledu usaglašavanja jezika i stila pojedinačnih poslovice i izreka, pa čak i onih koje bi se našle na istim stranicama knjige. Otud se u istome iskazu javljaju leksemi s grafemima koji su posljedica jotovanja i leksemi s glasovnim sklopovima koji nijesu podvrgnuti jotovanju. Na taj način objavljene ove prozne forme nijesu zadovoljile ni u to vrijeme važeći srpskohrvatski jezički standard.

Moramo da zaključimo da sve navedeno jeste važna argumentacija za pokretanje procesa novoga čitanja crnogorskih sitnih usmenih proznih formi. Nije da nam od Martinovića u tome smislu nije bilo pomoći. Martinović je precizno popisao izvore kojima se služio, a tu spadaju: Hiljferdingov zbornik iz 1868, te knjige Vuka Karadžića, Valtazara Bogišića, P. A. Rovinskoga, S.M. Ljubiše i Joksima Radovića. *Stalo nam je*, pisao je Martinović, *da ovom knjigom, podstrekemo istoričare književnosti, filologe i istoričare prava da daljim proučavanjima tog problema bolje osvijetle našu prošlost i iz nje izdvoje, kao pozitivnu, težnju čovjeka da se oslobodi animalizma i klasnih ograničenosti*.⁴⁶ Taj pošten odnos Martinovića prema prošlosti i budućnosti, rukovođen samospoznajom, upravo i obavezuje na preciznija osvjetljavanja i usmenih proznih formi i procesa koji se odvijaju pod krovom nacije koja ih je odnjegovala.

IX. Zaključak

Kao što smo videli, prve ozbiljnije sistematizacije i antologijski pristupi pojedinim vrstama crnogorske usmene proze rezultirali su uspostavom, negde manje negde više održive nomenklature. Braća Radojević, Medenica i Martinović, sarađujući s rukovodiocima Grafičkoga zavoda i NIO Pobjeda, koje su izvodile projekat neponovljive vrijednosti – biblioteku „Luča“, odnosno

⁴⁶ Ibid, str. 25.

ediciju posvećenju istoriji crnogorske književnosti – uspjeli su da od zaborava otrgnu ono čemu je prijetio definitivni nestanak. Doprinosi tih znalaca, s aspekta savremenih književnih teorija i nijesu mogli biti od epohalnoga značaja, ali njihovome radu pripadaju velike zasluge koje se jasno vide kad se taj rad posmatra sa socioloških, politikoloških, folklorističkih, književnoistorijskih i lingvističkih tačaka gledišta. Ova četvorica naučnika sačuvali su od nestajanja legende, bajke, basne, priče, poslovice, izreke, kletve, zakletve i blagoslove. Sačuvali su duh vremena u kome su te usmene prozne vrste nastajale, sačuvali su argumente koji idu u prilog tezi o bogatstvu i razuđenosti umjetničkih formi u crnogorskoj usmenoj književnosti – i najbitnije – sačuvali su crnogorski jezik. A nije nepoznanica novijoj crnogorskoj historiografiji da su neki od njih bili izloženi i oštrim osudama zbog saopštavanja stručnih i naučnih stavova o postojanju falsifikata kojima se udaralo po crnogorskoj prošlosti (poput falsifikata Mićuna Pavićevića ili Erdeljanovićeve ubacivanja legendi o srpskome princu Savi Nemanjiću u zbirku narodnih umotvorina jednoga crnogorskog plemena), kao i zbog saopštavanja otvorenih i nedvosmislenih stavova o postojanju crnogorske nacije i crnogorskoga jezika.

Budući da je i formalno utemeljen crnogorski jezički standard i da na raspolaganju imamo precizni teorijski instrumentarij za analizu narativa, smatramo da su se stekli svi neophodni uslovi da se pristupi novome čitanju crnogorske usmene proze.

Literatura

- Biti, Vladimir. *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*. Zagreb: Matica hrvatska. 2000.
- Bošković-Stulli, Maja. „O terminologiji hrvatskosrpske narodne pripovijetke“, u: *Treći kongres folklorista Jugoslavije (zbornik radova)*. Cetinje, 1958.
- Bošković-Stulli, Maja. „Regionalne razlike među narodnim pripovijetkama“, u: *Narodna umjetnost* (Zagreb), 7/1970, 1.
- *Crnogorske anegdote: antologija (priredio Radosav Medenica)*. Titograd: Grafički zavod. 1967.
- *Evandjelje po narodu: antologija crnogorskih poslovice i izreka (priredio Niko S. Martinović)*. Titograd: Grafički zavod. 1969.
- *Kad je sve zborilo: crnogorske narodne basne (izbor Radoje Radojević)*. Titograd: NIO Pobjeda. 1979.
- Karadžić, Vuk. *Etnografski spisi o Crnoj Gori*. Beograd: Prosveta – Nolit. 1985.

- Kilibarda, Novak. „O današnjim pristupima Vuku Karadžiću“, u: *Vuk Karadžić i Crnogorci (zbornik radova)*. Cetinje: Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje. 2005.
- Kilibarda, Novak. *Istorija crnogorske književnosti I: usmena književnost*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost. 2012.
- Nikčević, Vojislav. „Vukov model standardnog jezika u teoriji i praksi“, u: *Vuk Karadžić i Crnogorci (zbornik radova)*. Cetinje: Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje. 2005.
- Nikčević, Vojislav. *Crnogorski jezik II*. Cetinje: Matica crnogorska. 1997.
- Podrugović, Tešan. *Pjesme*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost. 2012.
- *Potopno vrijeme: crnogorske narodne priče (izbor Radoje Radojević i Danilo Radojević)*. Titograd: NIO Pobjeda. 1982.
- *Rečnik književnih termina*. Beograd: Nolit. 1986.
- Slijepčević, Pero. „Anegdota kao umetničko delo“, u: *Narodna književnost*. Beograd: Nolit. 1972.
- Starac Milija. *Pjesme*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost. 2012.
- *Vatra samotvora: antologija crnogorskih narodnih bajki (priredio Radoje Radojević)*. Titograd: Grafički zavod. 1976.
- *Vilina gora: antologija crnogorskih legendi (priredio Radoje Radojević)*. Titograd: Grafički zavod. 1971.
- Vukmanović, Dr Savo. „Predanja i legende oblasti Durmitora“, u: *Rad XXII-og kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije na Žabljaku 1975. godine*. Cetinje, 1985.

Vladimir VOJINOVIĆ

NEW READING OF MONTENEGRIN ORAL PROSE

The author of this paper presents revaluation aspects of Montenegrin prose forms. Starting from the results of previous analyses of Montenegrin oral prose, performed by Radoje Radojević, Danilo Radojević, Radosav Medenica and Niko S. Martinović, the author stresses the importance of further study of the products of oral expression and their clarification in the spirit of contemporary theoretical viewpoint and modern literary and theoretical methods. The paper brings a thesis on the marginalization of the achievements of previous researchers in the field of affirmation and interpreting the forms of Montenegrin oral prose forms as a result of the process of obstructing the establishment of the Montenegrin national identity.

Key words: *Montenegrin oral literacy, oral prose, genre, classification, anthology*